

УДК 811.161.2:81'367.635

СВІТЛАНА ПЕДЧЕНКО

(Полтава)

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СПЕЦИФІКА МОДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАПЕРЕЧНОГО МАРКЕРА НЕ

Ключові слова: партикула, заперечна частка, модальність, субкатегорійні модальні значення.

Заперечні частки займають особливе місце в партикулятивній системі сучасної української літературної мови. Вони належать до найдавніших праслов'янських часток, характеризуються сталим складом і винятковою функційною активністю. Незважаючи на тривалу історію вивчення заперечних партикул, сьогодні не з'ясованими до кінця є питання класифікаційного статусу цих часток, особливостей їхньої синтаксичної сполучуваності, синкретизму реалізованої ними об'єктивної та суб'єктивної модальної се-

мантики. На нашу думку, проблема ідентифікації розглядуваної групи слів пов'язана передусім зі складністю лінгвістичного дефінування часток узагалі та проблемністю зарахування до складу об'єктивної модальності опозиційних граматичних категорій афірмативності/негативності зокрема. Обіймаючи разом зі стверджувальними частками ближню периферію власне-модальних партикул, заперечні маркери вступають у корелятивні відношення з означеними граматичними категоріями та комунікативними категоріями згоди/незгоди й водночас демонструють нерозривний зв'язок з лексико-граматичною структурою висловлення.

До заперечних часток сучасної української мови відносимо **не**, **ні**, **ані**. З-поміж них виокремлюємо партикулу **не** як основний лексико-граматичний засіб вираження заперечення. Вона, реалізуючи загальне заперечення, здебільшого вживається в препозиції до предиката (у найтиповіших випадках дієслова-присудка або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень): «*Праця не згине між людьми даремне: Сонце засвітить колись*» (Б. Грінченко); «*Не забувайте незабутнє, воно вже інеєм взялось*» (Л. Костенко); «*Люди не люблять тужити. Вони взагалі нічого не люблять*» (М. Матіос). Поширюючи своє значення на субстанціальні (іменникові) синтаксеми в елементарному простому й ускладненому простому реченнях, а також на вторинні предикатні синтаксеми в ускладнених простих реченнях [1, с. 119], розглядана партикула функціонує як індикатор часткового заперечення: «*Ідеться не сумно, бо обабіч соші озимина зеленіє*» (Остап Вишня); «*Поїхав [Степан] не по трасі, а звернув на коротшу дорогу*» (Є. Гуцало); «*— Маріє, ти не дуже за мене печися*» (С. Чорнобривець). Оскільки оцінка мовцем пропозиції, тобто її модальна характеристика, здійснюється за буттєвим параметром «факт»/«можливий світ», деякі лінгвісти кваліфікують первинну заперечну функцію описуваної партикули як екзистенційну зі знаком «—». Слушною в цьому зв'язку є думка І.М. Кобозевої про підпорядкування екзистенції в семантичній структурі речення модальному оператору заперечення [4, с. 89].

Заперечний характер висловлення посилюється завдяки кількаразовому повторенню сполук із часткою, уживанню заперечних займенникових слів, використанню протиставлення зі сполучником **а**: «*Не винна ти, що я не маю долі, не винна ти, що я така нещасна*» (Леся Українка); «*Ревнощі ніколи й ніде не приймаються за докази*» (П. Загребельний); «*Не жага віятись по світу та розтратити набуту силу поривала вас, а щира любов до свого краю*» (Панас Мирний). У протиставних синтаксичних конструкціях виявляється модальна природа частки **не**: реалізоване нею заперечення кваліфікує описану ситуацію як ірреальну, тобто таку, що не відповідає дійсності, бажанням мовця тощо, а антонімічне йому ствердження вказує на реальність повідомлюваного: «*Гетьман стояв у Борзні. Не стояв, а лежав, бо з осінньою негodoю здоров'я його погіршилося*» (Б. Лепкий); «*Тепер уже не потік, а ціла юрба людей лилася по вулиці, провулках, майданах*» (М. Чабанівський). В останньому реченні виокремлені об'єктивно-модальні значення ускладнені суб'єктивно-модальними завдяки образному порівнянню, метафоризації змісту висловлення, що потверджує контекстуальну детермінованість семантики партикул, їхню поліфункційність та неоднозначність.

Принагідно зауважимо, що припредикатна позиція аналізованої лексеми не завжди сигналізує про її загальнозаперечне значення. Валентні зв'язки ядерного члена речення подеколи спричинюють суміщення сфери дії заперечного оператора. До її обмежувачів відносимо 1) логічно наголошений актант, здебільшого об'єкту синтаксему: «*Вовк не їсть вовка, не ловить собі подібних*» (М. Грушевський) – семантичне наповнення речення можна інтерпретувати з допомогою кон'юнкції *Вовк їсть інших звірів і Він не їсть конкретно вовків*; 2) квантор (квантитатив, інтенсив), що вступає у взаємодію із семантикою частки: «*Раніше це містечко, яке розташоване кілометрів за сто від обласного центру, нічим особливим не вирізнялося*» («День», 18 квітня 2008); 3) оцінні слова на зразок *до пуття, як слід, нормально, добре* тощо, зміст яких притягує заперечення: «– Хлопці, ану *не сидить пусто, бо час дорогий*» (І. Чендей), «*За такий статус області проголосувало 78 відсотків закарпатців, однак його так і не було введено в дію де-юре (напевно, ніхто до пуття не міг пояснити, що конкретно означає ця спеціальна самоврядна територія)*» («Українська газета», 18-31 грудня 2008).

Досліджувана частка, крім домінантного заперечного значення, виявляє спроможність репрезентувати інші, периферійні для неї, семи. Так, під впливом певного контексту первинна семантика партикули нейтралізується: вона набуває здатності реалізувати інтенсивне ствердження, зокрема за таких умов:

1. У риторично-питальних висловленнях, сполучаючись з а) іншими модальними частками: «*Чи не тут [у сім'ї] наші діти починають проходити свою першу допризовну підготовку?*» (О. Гончар); «*Хіба на Кривому кутку не сироти, не вдови? Хіба тут не в землянках гниють?*» (Є. Гуцало) або б) займенниковими словами *як, чого, куди, хто* тощо: «*Чого в панському лісі не буває?!*» (В. Сосюра); «*Як не любити пори, коли ночами В щасті тремтить соловей, Як не любить під бровами дівочими синього саява очей?*» (М. Рильський). Якщо ж говорити про особливості функціонування частки **не** в загальнопитальних реченнях, то необхідно наголосити насамперед на тому, що невизначеність дескриптивного змісту означених висловлень детермінує його індіферентність до присутності/відсутності заперечного компонента, пор.: «*Чи знаєш ти, що я говорю про добре відомі всім речі? – Ти не знаєш, що я говорю про добре відомі всім речі?*» Попри забезпечувану зміною дієслівних способів найзагальнішу бутєву диференціацію семантики цих структур («сфера об'єктивної дійсності»/«сфера можливих світів»), подальше уточнення модальної характеристики за параметрами «+/-» не можливе, тому функцію досліджуваної партикули в такому разі можна визначити, услід за запропонованою В.Г. Гаком шкалою вторинних (зреалізованих у певних контекстах) значень мовних одиниць [2, с. 29-30], як асемантичну.

2. У подвійному запереченні, якщо **не** вживається з модальними дієсловами *могти, уміти* тощо та інфінітивом: «*Але цього не могла не розуміти буржуазія*» (М. Хвильовий); «*Вона не вміє не думати*» (М. Матіос). Варто зауважити, що термін «подвійне заперечення» в сучасній лінгвістичній літературі має подвійне трактування: 1) наявність в одному реченні кількох модальних операторів (**не, ні, ані**, заперечних займенникових слів): «– *Не бійся, серденько, не осоромлю ні тебе, ні себе*» (Ганна Барвінок), «*Не приходило*

йому **ніколи** на думку нагнати Івана, хоч ненавидів його» (Л. Мартович); 2) заперечення заперечення, в основі якого – логічний закон еквівалентності ствердження й двічі вживаного в одному висловленні заперечення: «Східні танці **не можна не любити!**» («Високий вал», 4 серпня 2008) дорівнює *Усі люблять східні танці*. Розглядану семантику виразно реалізує другий тип вирізнених конструкцій, тоді як перший актуалізує, посилює заперечне значення.

3. У специфічних, стилістично обмежених, почасти окличних фразеологізованих сполуках на зразок **як (тільки, лише, вже) не, чого (тільки, лише, вже) не, де (тільки, лише, вже) не**: «– **Чим тільки не** займалися на цих землях!...» («Новий день», 12 червня 2006); «**І де вже** ноги **не** носили» (Т. Шевченко); «**Чого тільки не** роблять турботливі підприємці для здоров'я українських громадян! І аптеки будують, і неймовірні гроші на всілякі проекти виділяють, і по телевізору кожна третя реклама – обов'язково якогось нового препарату» («Українська правда», 23 липня 2006). В останньому реченні репрезентована партикульованою єдністю стверджувальна сема ускладнена контекстуально детермінованим аксіологічно-модальним значенням іронії. 3-поміж окреслених сполучень вирізняється **де не**, що маркує дієслово-предикат **узятися** відтінком раптовості, несподіваності: «Коли це на луці **де не взялась** дівчина...» (А. Тесленко); «**І враз де не взялася** перед ним картопля й капуста» (Нар. тв.).

4. У позиції перед прийменником **без**, що виражає відсутність, вичленування із ситуації чи неповноту дії: «Янголи бувають різні. Бувають небесні, бувають прокляті; а ти – земний янгол. **Не без гріха, не без вад**, та мені однаково – я кохаю тебе і хочу одружитися з тобою» (Олег і Валентин Авраменки). Як і в реченнях описаної вище семантичної структури, у таких висловленнях фактично наявні два заперечення, які, функціонуючи одночасно, знімають негачію, виконуючи роль інтенсифікаторів ствердження.

5. В умовних та часових детермінантних складнопідрядних реченнях (див.: [1, с. 323-329]), контактуючи із семантичними сполучниками, виразниками реальних (**поки, доки**) та ірреальних семантико-синтаксичних відношень (**якби, коли б**) (див.: [3]): «**Якби не** поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понурі, як хмари» (І. Франко); «**Коли б не** відчайдушна злобність, **Не** вічний поклик висоти» (Г. Світлична); «А мати стояла нерухомо, **доки** син на горб **не** вийшов» (А. Головка). Умовні конструкції, де підрядні частини описують ірреальну умову, за якої могло б відбутися повідомлюване в головній частині, легко трансформуються в складносурядні протиставні речення зі стверджувальною семантикою, пор.: «А що б то з його за кобзар був, **якби не** волох!» (Т. Шевченко) – *А що б то з нього за кобзар був, проте він – волох!*; «...**коли б** вітер **не** дозволяв читати газету на ходу, оминула б мене пригода...» (З. Книш) – *...оминула б мене пригода, проте вітер дозволяв читати газету на ходу*. Семантична структура означених часових складнопідрядних речень індиферентна щодо наявності/відсутності частки **не**, яка є її необов'язковим, факультативним, компонентом, пор.: «**Доки** зірниця тиха і бліда вгорі погасить вранішню лампаду, до мудрих книг схиляються на раду юнацький вус і сива борода...» (Є. Плужник) – *Доки зірниця тиха і бліда вгорі не погасить вранішню лампаду, до мудрих книг схиляються на раду юнацький вус і сива борода...*

Специфічною ознакою частинок **не** є здатність виступати носієм інших, крім стверджувального, детермінованих контекстом диференційних сем. Розглядана лексема, уживаючись між двома однозвучними або спільнокореновими словами, експлікує значення неповного заперечення, невизначеності, яке корелює з епістемічною суб'єктивно-модальною семантикою проблематичної достовірності: «*Стихають болі пекучі, німіє туга самотня, тиха радість голубить душу, думки не думки, а якісь лихі почуття забавляють серце*» (Панас Мирний); «*І день не день, і йде не йде, А літа стрілою Пролітають, забирають Все добре з собою*» (Т. Шевченко); «*Тато Дарусиноного плачу не признає. І вона його сердити не сердить*» (М. Матіос). Деякі вчені кваліфікують наведені речення як заперечно-стверджувальні [5, с. 45], постульована ними (реченнями) думка максимально сконденсована, афористично оформлена й виразна, заперечний маркер функціонує в цих структурах як індикатор ступеня емоційного стану суб'єкта. Семантичне навантаження розглядуваного модального оператора в сполученнях на зразок **знати не знаю, відати не відаю** розширює акцентувальне, видільне, значення: «*Мавра перед начальниками стала одрікатися: відати не відає, де Мусій Завірюха*» (К. Гордієнко).

У препозиції до предиката, формально вираженого зворотним дієсловом доконаного виду на **-ся**, частка **не** вказує на неможливість, небажання закінчити достатньо інтенсивну дію: «*Олександра не натішилась – одужала, помолодішала*» (Марко Вовчок), про тривалість і безперервність якої сигналізує уведений у речення видовий корелят вербатива: «*Дивився й не надивився, дишеш й не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям*» (І. Нечуй-Левицький); «*Ну а ріка тішиться і не може натішитися своїми доньками*» (Нар. тв.).

Привертають увагу висловлення, у яких досліджувана модальна частина є активним репрезентантом деонтичних модусних значень, відносно котрих треба зробити окремі зауваження. Деонтична модальність – це різновид логічної модальності, що, маючи складну розгалужену систему, у найзагальнішому розумінні являє собою приписи, дозволи й заборони, пов'язана з мораллю, обов'язком, регламентованими певною системою правил вимогами до поведінки учасників ситуації, тобто має відверто дидактичний характер. На мовному тлі вона транспонована в об'єктивно-модальні ірреальні значення можливості та необхідності, ускладнені суб'єктивно-модальною волюнтативною семою заборони. Саме заперечний маркер **не** стає продуктивним реалізатором означеної семи, функціонуючи при деонтичних модифікаторах, за І.Р. Вихованцем, аналітичних дієсловах модальної семантики, що, поєднуючись із інфінітивом, уживаються на позначення потенційної дії, а у сполученні зі зв'язковим компонентом передають семантику стану з модальним відтінком необхідності, доцільності, напр.: «*Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину*» (В. Симоненко); «*І я певен, що наша віра в ідеал (для когось це ідеал поета) за жодних обставин не повинна перетворюватися в правдивість, яка завжди обертається як не джихадом, то вогнищами інквізиції*» («Молода Україна», 24 жовтня 2003); «*Ти не смієш переступати своїх обов'язків*» (О. Гурейв); «*Мені нічого так не треба...*» (О. Яблонська).

Описувана партикула переводить також в опозицію зі знаком «—» волітивний складник мовної модальності, виконуючи разом із дієсловом-предикатом у формі імператива в директивних мовленнєвих актах функцію виразника волюнтативно-модальних значень наказу, заборони, перестороги, прохання тощо: «Ой біжи, біжи, досадо, **не вертай** до хати...» (В. Симоненко); «Але **не бійся** прикрого рядка, прозрінь **не бійся**, бо вони, як ліки» (Л. Костенко); «— **Не топить** мене, **не топить!**...» (В. Стефаник); «**Не червоній і не спускай** повік» (У. Самчук).

З'ясовуючи функційно-семантичні параметри частки **не**, важливо зупинитися на реченнєвих конструкціях з експлікованим суб'єктивним компонентом, де модальна частина висловлення відображає ментально-емоційне ставлення мовця до пропозиції, а роль заперечення при предикатах модусу визначає семантика цих предикатів: «**Не** сумніваюся, що він цькуватиме мене з таким же запалом, як раніше вихваляв» (В. Симоненко). Як правило, позиція партикули в означених структурах детермінує сферу її дії, проте, як слушно зауважує О.В. Падучева, заперечні речення з різним розміщенням маркерів негації можуть іноді вступати в синонімічні відношення, а конструкції з однаковим їх розташуванням здатні реалізувати різні значення [6, с. 143]. Синонімія таких речень можлива лише тоді, коли предикат пропозиційної установки належить до обмеженої групи лексем, а саме: 1) дієслів на позначення мисленнєвого ставлення до істинності певної ситуації (**думати, вважати**), крім пресупозитивних вербативів цієї ж семантичної групи (**сподіватися, очікувати**); 2) дієслів на позначення бажання (**хотіти, бажати, любити (щоб...)**), але не, наприклад, **жадати**, що експлікує високий ступінь оптативності). Пор. у цьому зв'язку реченнєві структури: «**Не думаю**, щоб Кримський, таку чудову пам'ять мавши, забув про цю присвяту» (М. Драй-Хмара) – *Думаю, що Кримський, таку чудову пам'ять мавши, не забув про цю присвяту*; «**Я не хочу**, щоб у цьому залі лунали капітулянтські настрої!» («Голос України», 26 липня 2007) – *Я хочу, щоб у цьому залі не лунали капітулянтські настрої!* У зарубіжній лінгвістиці описане явище трактується як трансформаційне правило перенесення заперечення (Negative Transportation) [7, с. 208-231]. Якщо ж партикула обіймає позицію при предикатах з іншим семантичним навантаженням, вона переводить їхнє модальне значення в протилежне, а дискретність змісту валентного ядра унеможливорює зміну місця розташування заперечного маркера в модусно-диктумній конструкції без наслідків для її семантичного наповнення, пор.: «**Не знаю**, чим пояснити молодість творчості Котляревського!» (Остап Вишня) – *Знаю, чим не пояснити молодість творчості Котляревського!* («не знаю» дорівнює «сумніваюсь, не володію впевненими знаннями» – епістемічне суб'єктивно-модальне значення недостовірності); «**Може, й правда не добре**, що я одбіг її і тепер пишеться так трудно...» (М. Грушевський) – *Може, й правда добре, що я не одбіг її і тепер пишеться так трудно...* («не добре» дорівнює «погано» – пейоративне раціонально-аксіологічне суб'єктивне значення).

Кількаразово повторювана у висловленні заперечна партикула, виконуючи роль інтенсифікатора, аранжує різноманітні суб'єктивно-модальні значення, а саме такі: 1) епістемічно-модальне значення достовірності, ускладнене аксіологічними відтінками: «**Надходить** час останньої самотності. **Не**

все я встиг. Усе **не** встиг. На жаль» (Л. Костенко); 2) аксіологічно-модальне емоційно-експресивне значення жалю, туги тощо: «Скільки разів життя нам дарує людей, яких ми **не** бачимо, яким ми **не** віримо, **не** помічаємо, **не** чуємо їхніх слів і **не** цінуємо їхньої любові до нас!» (Ю. Покальчук), «Вони [голуби] вже **не** пустують, **не** плескають, наче в долоні, крилами» (О. Донченко); 3) волюнтативно-модальні значення благання, категоричного наказу тощо: «– **Не** треба крові! **Не** треба! – закричали жінки» (В. Земляк).

Частка **не** набуває виразної конотації у складі сталих, ідіоматичних, сполук. Функціонуючи як конструктивний елемент фразеологізмів на зразок **що не кажи, куди не глянь, як не кричи, крути не верти** тощо, партикула утрачає відносну самостійність, набуває образного звучання, її заперечну семантику нівелює план змісту стійкого сполучення, напр.: «**Як не крути, а головою муру не проб'єш**» (В. Козаченко); «**Крути не верти, та треба вмерти**» (Нар. тв.); «**Все, куди тільки не гляне око, рухалось, пливло, летіло**» (О. Довженко).

Розглядувана частка, обіймаючи позицію при предикатах якості, формально виражених складеним іменним присудком, у прислів'ях та приказах виконує роль імпліцитного компаративного оператора суб'єктивних аксіологічно-модальних значень, напр.: *Рідна мова – не полова: її за вітром не розвієш; Люди – не татари, дадуть хліба і сметани; Кров – не водиця, проливати не годиться; Учення без уміння – не користь, а біда; Закон – не ціпок: через коліно не ламаєш*. Семантична сумісність субстанціальної та предикатної синтаксем у такому разі не обов'язкова. Контрастну пару денотативного рівня паремійного висловлення можуть утворювати одиниці різних значеннєвих груп. Різнотипна референція, встановлення відношень розподібнення між представниками різних класів – специфічна ознака образного порівняння, облігативним компонентом якого є заперечна партикула.

Отже, заперечна частка **не**, поєднуючись із предикатами чи іншими синтаксемами, виражає не лише загальне чи часткове заперечення, а й реалізує об'єктивно-модальні значення можливості/неможливості, необхідності тощо та увиразнює висловлення різноманітними відтінками епістемічної, аксіологічної, волютивної суб'єктивно-модальної семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : Синтаксис / В. Г. Гак. – М. : Высшая школа, 1986. – 218 с.
3. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
4. Кобозева И. М. О семантической трактовке кумулятивного отрицания в русском языке / И. М. Кобозева // Проблемы структурной лингвистики – 1984 ; [отв. ред. В.П. Григорьев]. – М. : Наука, 1988. – С. 80–94.
5. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках / Н. Г. Озерова. – К. : Наукова думка, 1978. – 119 с.
6. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса : материалы к трансформационной грамматике русского языка / Е. В. Падучева ; [изд. 2-е]. – М. : URSS, 2007. – 296 с.
7. Fillmore C. The Position of Embedding Transformations in Grammar / C. Fillmore // Word 19. – 1963. – S. 208-231.

СВЕТЛАНА ПЕДЧЕНКО

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА МОДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ОТРИЦАТЕЛЬНОГО МАРКЕРА НЕ

В предлагаемой статье исследуются семантико-синтаксические особенности функционирования модальной частицы **не**. Основное внимание уделено характеристике синтагматических свойств отрицательного маркера, описанию условий репрезентации им идентифицирующих и дифференцирующих модальных сем.

Ключевые слова: *партикула, отрицательная частица, модальность, субкатегориальные модальные значения.*

SVITLANA PEDCHENKO

SEMANTIC AND SYNTACTIC SPECIFIC OF MODAL BEHAVIOR OF NEGATIVE MARKER NO

The article investigates the semantic and syntactic peculiarities of function of modal particle NO. The main attention was concentrated at characteristic of syntagmatic qualities of negative marker, description of conditions of representations by it identifying and differential modal seme.

Key words: *particle, negative particle, modal, subcategories modal means.*

Одержано 14.03.2011 р., рекомендовано до друку 25.05.2011 р.